

Илија Томић

Универзитет у Београду – Православни богословски факултет

Семитски језици

Abstract. У овом чланку аутор се бави језиком Семита, и сродношћу језика насталих од ове групе народа. Значај ове групе народа, која је заузимала, а и данас такође заузима широке просторе Блискога истока, Азије (древна Месопотамија и Арабиско полуострво), Медитерана (од Либана до Мауританије) и Африке (Египат, Сомалија и Етиопија и Еритреја) у томе је што су они били посредници највише културе тога доба. Колевка древне цивилизације била је у Вавилону и Египту, а Семити су (као ниже културе) трпели утицај ових моћних суседа. Семитски језици су се претапали, а неки и до данас опстали; до принос њихове цивилизације је, међутим, у томе што су неки од народа који су им припадали (=Феничани) створили писмо које у прерађеном облику већи део човечанства користи и данас – алфабет. Ова језичка група обухвата 77 језика, њима говори око 260 милиона људи, а у новије доба палеолингвисти називају их афро-азијском групом језика, и указују на њихову древну сродност.

Кључне речи: Семити, Арамејци, Асири, Вавилонци, Кушити, Индоевропљани, Јевреји, Египћани, Етиопљани, Арапи, хијероглифи, клинасто писмо, натписи, Tel el Amarna, Киламува, Бар Ракиб, језици: арамејски, асиријски, фенички, јеврејски, моавски, арапски, дијалекти арамејскога, дијалекти арапскога језика, омотски језик.

Именом Семити означава се група народа чији језик је сродан, међу које спадају Јевреји, Арамејци, Арапи, Етиопљани. Њихово порекло и сродство потврђује и тзв. Таблица народа из Пост 10, односно, она приповеда да ови народи потичу од Сима, Нојева сина, по коме је и дато име овој групи народа.

Њихово име, Семити, у науци је кратко и сврсисходно, а филологија стarih језика нема ништа против представа писца Књиге постања (гл. 10).

Јеврејски и арапски језик међусобно су веома слични, тако да је већ у X веку J^ehuda ibn Qarai¹ запазио њихову велику међусобну сродност. Још је упадљивија сродност јеврејскога и арамејскога језика, и када се у XVII

¹ Franz Delitsch, *Jeschurana*, Leipzig 1838/4.

веку почело са истраживањима (црквенога) језика Етиопљана, примећена је и његова сродност са арапским. Тако су велики оријенталисти XVII века² све ово приметили, пре него што је Bopp³ установио и сродност европских језика са индоиранским.

Иначе назив „семитски језици“ почeo је да се користи за ову групу језика, почев од 1781. године и радова немачког филолога из Гетингена, August Ludwig von Schlözer-a.⁴

После дешифровања клинастога писма од стране H. C. Rawlinson-a⁵, C. Garstang-a, C. Niebuhr-a, Georg Friedrich Grottenfend-a, Jules Oppert-a, Eugene Burnouf-a, и др. знања о прошлости ових простора, такође о језицима које су користили у многочему су проширена. Поред Rawlinson-a, акадски текст почeo је да дешифрује и ирски свештеник Edward Hincks,⁶ касније бројни други.

Истражујући ово писмо и језик, истраживачи су овој грани језика приодали и асиријски, фенички и јужноарапски, као и још увек постојећи арамејски, арапски и етиопски (!), преко којих је и било могуће боље упознавање ових (старих) језика и народа. Ова група обухвата 77 језика, и њима говори око 260 милиона људи, а у новије доба, палеолингвисти, запазивши њихову сродност и са језицима Чада, Камеруна и околних земаља, називају их афро-азијском групом језика.

Мишљење да ови народи чине једну групу као и Индоевропљани, или Банту народи у средњој или јужној Африци, води претпоставци да су они некада – у својој прошлости, чинили јединствену групу, заједницу.

² Samuel Bochart (1599–1667), Hiob Ludolf (1624–1704), и H. Castellus.

³ Franz Bopp (1791–1864), познати истраживач индоевропских језика. Дело „Über die Sprache und Weisheit der Indier“ објавио је 1808. године. Истраживао је санскрит и поредио га са грчким, латинским, персијским и немачким језиком. Са предговором свога учитеља Windischmann-a, објавио је рад „Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache“ (Frankfurt am Main 1816). Овај рад представља почетак индогерманистике као науке, а Bopp се слови као њен утемељивач.

⁴ August Ludwig von Schlözer (или Johann Joseph Haigold (5. јул 1735, Gaggstatt, Grafschaft Henneberg-Kirchberg, данас Kirchberg an der Jagst - 9. септембар 1809. у Гетингену) био је историчар, правник, писац, филолог и педагог.

⁵ H. C. Rawlinson (од 1835–1847) је 1828. г. у Бехистуну, на караванском путу од Техерана ка Багдаду, открио на високо углачаној стени натпис персијског цара Дарија (549–480). Натпис је на староперсијском, еламском и акадском. Том приликом преписао је на хартији само први ред натписа, на староперсијском. Свој рад наставља 1835. године, а 1844. преписује други део, а трећи, акадски, тек 1847. године.

⁶ Hincks је студирао од 1807–1811. на Trinity College у Dublin-у, а од 1825. је протестантски ректор у Killyleagh (графовија Down). Од 1833. бавио се истраживањима хијероглифа и објавио 12 радова. Откриће рушевина древне Ниниве 1846. године навело га је да се заинтересује и за клинасто писмо. Уочио је слоговни карактер асиријскога језика, рашчитао имена Сенахерима и Навукодоносора, као и велики број других личних имена, речи и фраза. Бавио се и другим историјским и археолошким питањима, а радове је објављивао посебно у Transactions of the Royal Irish Academy.

Међутим, језик се не наслеђује само од предака него може бити и на-
метнут од других народа, пако се може претпоставити да су многи покоре-
ни народи Вавилонскога царства преузели језик својих господара, а не пре-
дака. Такође, поједини становници Сирије уопште и немају семитско поре-
кло, па нпр. своје несемитско порекло показује цар Sama, al,⁷ у своме ара-
мејском натпису из Zingirli-ја, кроз име Panamu,⁸ син Qrl. Још је упадљиви-
је несемитско порекло племенâ у Етиопији.

Велико је питање где су некада живели Семити, те сходно могућно-
стима одговора на њега, може се локализовати и прадомовина Индо-
вреопљана. Филологија овде мало може помоћи, мада је користан и тако
мали допринос. Морамо имати у виду да су у историјско доба плодни про-
стори Месопотамије и Сирије стално били преплављени племенима из
Арабијске пустиње, док коначно и последњи моћни талас тзв. арапских
народа није преплавио скоро цео простор старога Оријента, као и север-
ну Африку.

На основу реченога помишљамо да је Арабија простор са кога су по-
текли и семитски народи Етиопије – да је Арабија прадомовина Семита. А
одакле су првобитни Семити дошли на ове просторе, у Арабију, то је још
теже одговорити!

Такође, нисмо сигурни ни да ли са споменутим народима и језицима
заокружујемо обим и оквире првобитних Семита, наиме, чини се да би им
морали приодати и старе Египћане, јер истраживање хијероглифа указује
на то да постоји велика сличност и ових језика. Међутим, свакако да је и на
египатски језик, у једном периоду његове историје, продор Семита у Делту
Нила извршио утицај сваке врсте, па и на језик.

Велика је сродност семитскога језика и са тзв. хамитским језицима,
под којим појмом се мисли на језик Бербера и Нубијца у северној Африци,
затим на језик Naussa и Fulba у централној Африци, и на тзв. Кушите (Би-
џари, Беџа, Сахо, Гала, Данкали, Сомали и Агай) у Етиопији, као и у ње-
ном окружењу.⁹

Сродност наведених језика заговарају бројни истоветни граматички
облици. Што се берберског језика тиче, за њега постоји тек неколико сачу-
ваних старих натписа, а за нубијски се појављују сведочанства тек из вре-
мена хришћанства. Све у свему, није лако донети исхитрен, једноставан и
прегледан приказ хамитских језика у поређењу са семитским.

⁷ H. Donner-W. Röllig, *Kananäische und aramäische Inschriften*, I-III, Wiesbaden 1966–1969²,
Nr 24, 214. 215.

⁸ *Ancient Near East in Pictures* (ANEPI), ed. by James B. Pritchard, Princeton – New Jersey 1954,
460; *Ancient Near Eastern Text* (ANET), ed. James B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton,
New Jersey 1950, 282; 283.

⁹ Franz Prätorius, *Über die hamitischen Sprachen Ostafrikas II*, Leizig 1908, 12–41.

Узалудни су били покушаји старих филолога да доведу у везу семитски језик са другим језичким стаблима, нпр. индоевропским.¹⁰ Но, да ли постоји веза између Семита и Индоевропљана, питање је за себе. Ипак, овде укратко – она у историји постоји! Међутим, у погледу језика нису остали никакви трагови.

Када су Семити сачињавали један народ, свакако да су говорили једним единственим језиком, па ипак, то није био језик који се говорио на широком пространству, а и није био подељен на дијалекте.

Семитски језици, које у историји познајемо као самосталне на просторима где су говорени, већ у прастаро време имали су одређене дијалекте преко којих су и долазиле до изражaja њихове посебности. При томе, ипак су неки дијалекти били међусобно благо одвојени, за разлику од језика који су у касније доба међусобно строго подељени. Рачунајмо и да су језици међусобно вршили утицај, и изнова су се рађали нови дијалекти.

Семитско језичко стабло разликује се од других по томе што у њему консонанти имају већи значај од вокала. За Семите један појам исказује се и веже консонантима, а вокали служе да се њима образложи његова модификација.¹¹ Из овог разлога, при изговору тежина је на консонантима, а вокали само ближе одређују један појам.

У говору Семита преовлађују ларингали и велари, као и дентали и уснени гласови у многим нијансама. У највећем броју речи три су консонанта, уствари, носиоци значења израза, при чему се понекад додају префикс или суфикси да би одређено значење ближе одредили.

Семитски језици не знају за промену речи, а тек у новије доба настао је генитив са својим кореном.

Код глагола уопште нису исказани временски облици (садашњост, прошлост и будућност), него само моменат свршенога или несвршенога стања. Тако у млађим језицима појашњавају се односи за временске облике. Средства изражавања овога су актив, пасив, каузатив, рефлексив и интензив.

Најранији од свих семитских језика, стекао је овај свој облик на просторима древне Вавилоније, одакле је продро на север. Семити су на овим просторима, као новонастањени, затекли високу културу древних Сумераца и од њих преузели сликовно писмо, које су прерадили и усавршили. Ово писмо називамо клинастим, због његовог изгледа (на немачком *Kettschrift*).¹² Касније су га преузели сви њихови суседи.

¹⁰ Уп. Fr. Delitz, *Studien über indogermanisch-semitische Wurzelverwandtschaft*, Leipzig 1884.

¹¹ C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. Bd. I. Laut und Formenlehre*, Berlin 1908.

¹² У вези истраживања клинастога писма в. напомене бр. 5 и 6.

На западу од Вавилоније са писмом је био преузет и језик, који је, како нпр. показују налази из el Amarna,¹³ у Ханану био под јаким утицајем језика ове земље, и то при градњи облика, док је на северу, или истоку клинасто писмо прилагођавано несемитским језицима.

Када се вавилонски језик одвојио од заједничкога семитскога стабла, тада још није било завршено образовање временских облика. У вавилонском језику перфект се нашао под утицајем старијег имперфекта, од кога је преузео промену са префиксима.

Поред тога, развио се, као касније и у арамејском језику, од глаголске именице трећи временски облик, тзв. *permansiv*.

Асиријски језик се од млађе-вавилонскога разликује веома мало, само утолико што је био зависан од културних центара на југу и писаног говора, писма у њима.

У VIII веку пре Христа у Месопотамију су продрле масе арамејских номада, запоселе су земљу и настаниле се у њој. Стари језик земље је потиснут, и после доласка Александра Великог (336–323), а можда и раније, он је већ био потпуно мртав. Ипак, задржао се још дуже векова као језик вере, културе, књижевности и трговине.

Међутим, победиоци, Асиријци преузели су у свој језик многобројне изразе побеђених, а такође и касније поражених Јевреја. Неки од овох израза доспели су чак и у јеврејски језик.

Још и пре Арамејаца на северне просторе продрла је нова грана Семита. Према средишту свога новога станишта, подручја поред обале Средоземнога мора, названи су Хананци (*K^ena-an*).¹⁴ Најстарији извори за језик ове групе Семита јесу записи клинастим писмом на вавилонског језику. То су, уствари, писма заповедника градова на овим просторима, упућених фараону Аменофису IV. То су позната писма из Tel el Amarna,¹⁵ а датујемо их у XV век пре Христа.

Следећи важан сведок језика са ових простора јесте 1868. године откријена стуб, стела моавскога цара Мисе/ Меше, која се данас чува у Лувру, у Паризу. Овај споменик показује своје језичне посебности како у граматици, тако у стилу, и најбољи је сведок семитског хананскога дијалекта, тј. јеврејскога језика.

У граматици овога споменика показује се само једна посебност, тзв. T-reflexivum, одн. t иза првог радикала, који, иначе, познаје само арапски језик. При томе, треба имати у виду и могућност да је старосемитско =

¹³ *Ancient Near East in Pictures* (ANEPI), ed. B J. Prichard, Princeton 1954, 157.

¹⁴ Према акадском, *kinahhu* - земља црвене (пурпурне) вуне; друго мишљење: *K^ena, an* - низија, тј. равница (крај мора).

¹⁵ ANET 483; W. F. Albright, *The Amarna Letters from Palestine*, САН II, 1966, 20; Д. Милин, Старозаветна историја, Београд 2005, 7. 17.

старохананско = старојеврејско писмо исказивало, односно бележило само консонанте, а и њих, можда, несавршено, те да је у живом језику било и дијалекатских разлика, мада су оне у писму ишчезавале.

За нас најважнији ханански дијалект јесте јеврејски језик. Његов најстарији споменик је Деворина песма (Суд 5) која потиче из времена историјских дешавања (XII век пре Христа), и сведоче о једном догађају.¹⁶ Опажа се у њој да је језик и поробљивача и поробљених исти, а да ли је то због истог порекла и једних и других, или због језика који су користили, више се не може установити.

Цветно доба очуване (старозаветне) историјске и пророчке литературе потиче из периода царева, из кога је и Силоамски натпис цара Језекије у Јерусалиму. О дијалекатским разликама унутар јеврејскога језика сведочи Суд 12, 6, из кога се види да су Јефремовци консонант *š* (*šin*) изговарали као *s* (*s-sameh*), конкретно, споменуто је да су реч *šibolet* (= влат [пшенице]), изговарали као *sibolet*.

Такође, и у речнику северних израильских племена, у списима тамо насталим, запажају се извесне разлике у речнику, о чему сведочи Књига пророка Осије.

Пад јеврејске државе био је такође велики ударац и за језик његовога народа. Међутим, егзиланти у Вавилонији нису се одрекли свога језика; напротив, из верских разлога још чвршће су га пригрлили, тако да је тамо настао још један споменик јеврејске културе, тзв. Девтероисаја (Ис 40–55).

Повратници из ропства су на просторима своје отаџбине нашли да они који су остали и даље говоре језиком својих предака, јеврејским. Али, није их било много, а ни то није дugo трајало, јер на ове просторе продире и преовлађује арамејски језик.

Јевреји су језик својих предака могли да (лакше) замене са арамејским, јер су ова два језика веома сродни.

Ово исто, нису могли ни њихови многобројни сународници који су се нешто касније, из више разлога, а најчешће економских, преселили у Александрију, у Египат, где се говорило грчким језиком.

Као језик вере и синагоге јеврејски се и даље одржао, и – тако све до данас. И када је јеврејски изумро као народни језик, на њему се још доста писало, што је зависило од тога колико су аутори били пројети старом литературом. Књига Исуса сина Сирахова, настала око 130. г. пре Христа, чији је оригинални текст откривен у четири различита рукописа у генизи старокаирске синагоге 1896–1900. године, (а касније и у Кумрану, у 2Q и 11Q), писана је добрым и чистим јеврејским језиком.

¹⁶ Археологија сведочи да је освајање и рушење града Танаха од стране Израиљаца било 1125. г. пре Христа.

Други списи овога времена већ показују утицај арамејскога говорнога језика, и тај утицај на јеврејски временом је још више растао. Сачуване правне и ритуалне дискусије познатих ѡудејских школа из првих векова по Христу исписане су на добром јеврејском језику, али је већ речник био под јаким утицајем арамејскога.

У постојећем стању са консонантима и вокалима, јеврејски језик се од старине па до скора није изменио. Па ипак постоје промене, јер 22 знака у јеврејском алфабету тешко могу изразити све гласове овога језика, него, мање или више начина артикулације, као што се рецимо, и арапско писмо стално служи са три начина обележавања вокала.

Већ је старојеврејска традиција нашла за потребно да се у писму различито обележе нијансе ѕ-гласова, и то пунктацијом.

Читање, изговор јеврејских личних имена код LXX разликује веларни спирант *g* од ларингала *u*, а оба у јеврејском алфабету имају исти знак и касније у писању се заједно сусрећу.¹⁷ Тако је омогућено да изговор у касније доба добије још неке друге нијансе о којима нас јеврејско предање уопште не обавештава.

То управо важи за вокале који уопште нису обележавани. Стално су се за дуге вокале *ī* – *ō*, *i* – *e* појављивали (повремено) знакови за консонантно *u* – *i*, али се каснији преписивачи нису верно држали својих узорака, него су стављали знакове изговора својег времена.

Све кратки вокали стварно су нам познати преко ѡудејског предања, насталог отприлике у VII веку, и то према обичају како се тада читало, одн. изговарало, или певало на богослужењима. То предање чини се да је верно. Мање је под утицајем арамејскога, много мање него што би се очекивало.

Такође се опажа да оно, само по себи, и није чврсто. Вавилонска пунктација, одн. вокализација сачувала је у себи стари начин и била замењена од ње млађом обликом вокализације, тиверијским, који је од ње изведен.

Скоро 1000 година уназад, стари приказ изговора очувао је превод LXX. Такође и измена оригиналних јеврејских имена несавршени је њихов приказ у асиријским споменицима и аналима.

Изговор јеврејскога језика, као и свих западносемитских језика, пројављује пуно очување ларингала. У погледу употребе сибиланата, јеврејски језик је близак асиријском, и задржао је обе врсте тамо присутног изговора гласа ѕ. Јеврејски вокали су веома ограничени настајањем завршних вокала и редукцијом (кратких) речи на другом слогу пре нагласка. Стара слобода наглашавања замењена је у главном нагласком *ultima*.

Код именица је скоро изгубљена промена падежа. Једино су код глагола у употреби оба старосемитска временска вида, у шта спада и моавски, али је сваки језик кренуо својим сопственим путем. Градња речи је веома изворна, стара.

¹⁷ Душан Глумац, *Граматика старијеврејскога језика*, Београд 1937–1939, 16. 17.

Фенички језик је, поред јеврејскога, био најзначајнији ханански дијалект. Стане са конзонантима у феничком језику је прилично добро познато захваљујући многим откривеним натписима, од којих неки потичу из X и IX века пре Христа, а престају тек у V веку.

Консонанати се понашају као и у јеврејском, па ипак постоји двоумљење око тога да ли сâмо писмо тек отприлике показује стане изговора. Нпр., називи двају најважнијих градова, Тира и Сидона исписују се консонантот **ש**, као и у јеврејском, а Грци су их чули са двоструким изговором. Да су то они добро чули, чини се да показује једно поређење: у Тиру се то чуло као оштро *th*, што је у арамејском *t*, а у Сидону, напротив, *s*.

Вокале овде познајемо само преко грчког изговора личних имена и поједињих феничких речи, и ту су разлике од феничког знатно веће. И синтакса није иста. У феничком језику изостаје најзначајнији знак јеврејског наставка наративног перфекта, обликом *imprf. arosor. form.*

Преко својих колонија широм Средоземља Феничани су раширили свој језик, али су били успешни само у северној Африци, у Картагини. Па и пунски познајемо из многих, нажалост врло кратких, слабо очуваних натписа из каснијег времена.

Звучање овога језика чујемо из неколико пунских строфа које је употребио Плаут,¹⁸ у своме *Poenulus*-у. Нажалост, биће да ове строфе нису исправно наведене као у своме оригиналу, и свакако да су од стране каснијих преписивача замењене, и не могу се потпуно и са сигурношћу разумети. Обрађивао их је Јохан Гилдемајстер.¹⁹

Што се вокала тиче, значајно је да у пунском језику примећујемо прелазак вокала „*o*“ у „*u*“ (*sufetes* = јевр. *šofet*).

У крајевима где су живели Феничани, као и онима где је њихов језик био у употреби, фенички језик се задржао дуже од јеврејског. Његово постојање поред арамејскога претпоставља познати епиграматичар Мелеагар из Гадаре.²⁰ У време Господа Исуса Христа био је просто преплављен употребом арамејскога језика. Пунски се спорадично задржао преко мауританских језика, и ту је био жив, чини се, све до V века.

Док је фенички језик од стране Грка кориштен за ознаку приличног броја страних речи, у његовим семитским језичким сродницима могу се приметити само трагови пунскога утицаја. У палестинско-арамејском нпр. сусрећемо реч „*sarsur*“ (посредник, трговац), која је прешла и у арапски језик.

¹⁸ Titus Maccius *Plautus* (Око 254–184. г. пре Христа) је био је песник и комедиограф. *Poenulus* (тј. *Мали Картаџијанин*) једна је од његових сачуваних комедија. Написана је на латинском, али њена вредност је у томе, што су неки одељци и на пунском, а њих говори лик са именом *Hanno*.

¹⁹ J. Gildemeister, *Plautus*, Tom II, Fasc. V, Leipzig 1884 (Johann Gildemeister, немачки оријенталист, 20. јул 1812–11 март 1890). Радио је у Гетингену и Бону, и био лектор у Марбургу.

²⁰ Рођен око 130. г. у Гадари, данашњи Umm Qais-у, Јордану - умро око 60. по Христу на грчком острву Кос.

Арамејци

Просторе древне Месопотамије настањивали су Сумери, који су се ту спустили са севера, или су пак стигли са истока из оаза централне Азије.²¹ Да ли су Сумери били Индоевропљани, још увек се не зна. Затим су на ове просторе дошли Акадци, и Месопотамија је дуго била под њиховом влашћу, од 2340. г. пре Христа, а њихов свакако најпознатији владар био је Хамураби (1728–1686). Свету су оставили свој језик, и писмо, клинасто, одн. Keilschrift. Оно је, уствари, наставак развоја сумерскога писма. Њихов језик био је семитски, под јаким утицајем сумерскога.

Након Акадца, следећи талас народа који је преплавио Месопотамију, посебно север, сачињавали су Арамејци. Почек од XIV века пре Христа у асирским и вавилонским споменицима појављују се извесни Arimi, или Ahlam, који као номади крстаре пустинjom западне Месопотамије, и стварају мале државе – градове које накратко постоје. Из Арабијске пустинje продрли су према северозападу, где је несемитско становништво достигло високи степен културног развоја. Усвојили су културу староседелаца и потиснули њихов језик. Најстарији натпис је из Zingirli-ja, списак вђха Sama, al-a, од којих један носи несемитско име, Panamu.²²

Са алфабетом ови Семити су од Феничана позајмili и правописне специфичности. Имали су само један знак за поједине гласовне групе. Ови Арамејци су имали своје сибиланте, исто као и Хананци. Употребу заменице 1. л. једнине 'ank, у односу према основи 'anh, треба видети не као арамејски архаизам, него као паралелну хананску употребу.

Исте правописне особености показују и млађи натписи из Nerab-а, крај Дамаска. И овде је примећен страни граматички утицај. Релативна заменица не гласи као у арамејском „ai“, или „zi“, него „ša“, као у северохананском, или у асиро-вавилонском. Из овога се не може закључити да ли је то био утицај суседа Хананаца или владајућих Асираца.

Примећујемо такође да се арамејски језик у Асирском царству проширио и да је чак потиснуо асирски. Из поједињих малих споменика запажамо како се његова ортографија ослободила старих утицаја и потрудила да створи чисту арамејску.

Када су Персијанци касније сменили Асире на овим просторима, арамејски је постао међународним језиком коресподенције, и потиснуо је и ханански дијалект.

Утицај арамејскога језика у Персијском царству било је тако снажан да су персијски заповедници у Малој Азији, где Семити никада нису живели у већем броју, ковали новац са арамејским натписима. Натпис из Arab-

²¹ БМАК, одн. Oxus култура, о којој се нешто више зна тек последњих деценија. Постојала је око реке Амударја, од 2200–1700. г. пре Христа. Мисли се да је нестала због климатских промена.

²² Види напомене бр. 7 и 8.

sun-a, старог Arabisos-a, у Кападокији, који сведочи о мешовитом, семитско-иранском синкретистичком култу, исписан је арамејским језиком, и приказује да арамејски на овим просторима није био само службени језик, него и језик културних (писмених) људи.

Слична стање било је чак и у Египту. Сачувани службени папируси сведоче да су аутори ових докумената били Јudeјци.

На семитском простору арамејски језик је потиснуо не само арамејске дијалекте, него је продро и на арабијске говорне просторе, свакако као службени језик, што сведочи неколико сачуваних натписа из познате оазе Тена, у северном Higaz-u, а најстарији потичу из предперсијског времена.

Најстарији литерарни споменик на арамејском језику код Јudeјаца представљају одељци Јездрине књиге, која са Немијином, и 1 и 2 дн чини целину, а које је приредио тзв. хроничар. У овим одељцима арамејски језик показује се чак у нешто старијим облику, него што је то случај у Књизи пророка Данила. Употреба консонанта овде иста је као и у старијим западноарамејским натписима из Палмире, или Наватеје, од којих први потичу из III века пре Христа, а последњи из I века по Христу.

Палмирци су били Арамејци, али под влашћу арапских поглавара. Напротив, Наватејци су били Арапи, а служили су се арапским као културним и службеним писмом. У натписима се сусрећу и црте арапског као говорног језика.

Западноарамејски је у време Господа Исуса Христа на просторима Палестине био говорни језик, али не познајемо његов тачни облик тога доба. У Новом завету сусреће се тачно шеснаест арамејских речи у грчкој транслитерацији.

Сматра се да је и Матејово јеванђеље прво написано на арамејском, а ранији истраживачи сматрали су то и за Марково.²³ Међитим, данас заиста немамо писани арамејски споменик из старохришћанског времена на палестинском дијалекту.

Хришћани у Палестини од III века били су, као и сви други хришћани са ових простора (Арамејци хришћани такође) под утицајем центра у Едеси, и дugo времена служили су се тамо сачињеним преводом Светога писма. Тек први христолошки сукоби на Истоку поделили су ово заједништво.

Палестински хришћани, као што су мелкити, присталице византијског цара и одлука Васељенског сабора у Халкидону, одвојили су се од јаковита и несторијанаца на овим просторима, и почев од VI века стварају сопствену литературу на своме специфичном јудејском дијалекту. Тако су настали преводи јеванђеља, док је грчки предложак ропски сачињен, много другачије него стари едески преводи, и стога је мање самосталан, те не може дочарати дух старог арамејскога (пра)јеванђеља.

---

²³ J. Wellhausen, *Das Evangelium Marci*, Berlin 1903.

На овом дијалекту било је још превода књига Старога завета, дела грчких стетих отаца, химни, легенди, и др. Пред арапским освајачима овај дијалект је нестао брже него што је то био случај са сиријским језиком из Едесе, и био је заборављен све док у Ватикану није откривен један примерак јеванђеља. Данас се зна за његове остатке са Синаја, из Дамаска и из Египта, за текст једне литургије из Египта, чији чин је био познат египатским хришћанима, иако је језик био давно ишчезао из свакодневне употребе.

Јудејска књижевност на арамејском језику у Палестини била је богатија неголи хришћанска са ових простора. Када је јеврејски језик у својој постојбини изумро, и када га народ више није разумео, настало је обичај да се при читању светога текста у синагогама, после сваког прочитаног одељка начини и превод на говорни језик земље. Дуго времена је то чињено усмено, а затим је бележено. На овај начин настали су таргуми.

Тако је настало и таргум Торе, назван Онкелос, због мешања са Акилом, једним од преводилаца Старога завета на грчки језик. Он не потиче пре V века . Још је млађи Таргум пророка, који за синагогалну службу нема тако великога значаја као таргум Торе. Оба Таргума у приличној мери показују чистоту палестинскога дијалекта; наравно присутан је и утицај јеврејскога језика.

Најмање два столећа су млађи тзв. Јерусалимски таргуми, написани у мешаној форми источних и западних дијалеката. Оба таргума су сачувана углавном преко Јudeјаца из Вавилоније, и снабдевани су домашном пунктацијом. Док је тиверијска пунктација у предању запада, где читање таргума практично и није имало значаја, било скоро заборављено, јужноарабијски Јudeјци очували су обичај читања таргума, као и вавилонски начин вокализације, који је тек у новије време постао познатијим.

Нешто старији него језик таргума јесу мали споменици, као нпр. „Свитак поста“ (*M^egillat ta, anit*), неколико пословица и обрасци личних докумената. Нешто узвишијенији, млађи тип арамејскога језика представљају делови јерусалимскога Талмуда, који су настали из галилејскога наречја овога језика. Ту су ларингали већ много напуштенији, а консонантски изговор помало неодређен.

Говорни језик из Галилеје, забележен у Талмуду, близак је Самарјанима, али код њих долази до изражaja доследни нестанак ларингала. Нажалост, на овом дијалекту сачуван је само текст превода Петокњијжа који се ропски држи јеврејскога оригиналa и не устручава дати предност јеврејским речима, уместо арамејским.

Чак и у средњем веку, када је самарјански изумро, било је покушаја самарјанских учењака да на њему пишу, и не само на њему, него и на јеврејском.

Преко арапских освајања на западу арамејски језик је потпуно ишчезао. Данас се говори само у три села испод Антиливана, у Ma, alula, Bakha и

Djub, adin, код Дамаска (око 15000 људи!), али без могућности да постане књижевним језиком, док је у Турској, учење арамејског данас забрањено.

Арапски језик је утицао не само на речник, него и на каснију граматику. Тако овај дијалект арамејскога језика има elativ, n-reflexivum, и члан 'am за ознаку трајног презента. На стари историјски контекст са источним дијалектима указује позајмљивање курдске негације ču (нешто), која је преко источних Арамејаца стигла и у Ma, alul-y у Сирији.

На истоку се арамејско говорно подручје простирало од јерменских брегова све до ушћа Тигра и Еуфрата у Персијском заливу. Ови источни дијалекти разликују се од западних углавном тиме што код њих префикс 3. лица једн. м. рода и f. pl. impf. није као у западноарамејском и код других семитских језика „i“ него „n“, и што је овде афигирани члан арамејскога потпуно изгубио своје првобитно значење.

Арамејски дијалект Вавилоније препознајемо на двоструки начин: Јudeјци и мандејци. Иначе, на Оријенту су све секте тежиле изолацији, тако да је њихов језик постао прилично различитим.

Из Вавилоније имамо језичне споменике на дијалекту Јudeјаца и у гностичкој секти мандејаца. Прве сусрећемо у вавилонском Талмуду, у одељцима тзв. гемаре. Као и сви арамејски дијалекти, ни овај није остао без јеврејскога утицаја.

Стога је и важно што су остали сачувани литерарни производи мандејаца, а нуде чист арамејски дијалект, а њихове речи (и реченице) без утицаја су јеврејскога, грчкога, или пак хришћанских дијалеката. Правопис мандејаца је независан од других дијалеката, и он, изнова, верно сведочи о карактеристичном губитку, нестанку ларингала.

Од свих арамејских дијалеката најважнији је северномесопотамски. У Едеси је у првим вековима хришћанства настало велики културни центар, и језик овога града морао је и у предхришћанско доба бити литерарно цењен, и кроз школе прихватан. Познат нам је један споменик из предхришћанско-га доба, писмо Mara bar Sarapion-a,²⁴ мада се оно мало разликује од каснијих сведочанстава хришћанске литературе. Овај језик почeo је већ у II веку с преводима Светога писма, и развио се до чистоте, одн. до неговања свих грана духовнога живота, иако не толико оригиналних литерарних остварења.

Већ у старо доба Сиријци су били у живим везама и у културној размени са Западом, не само као примаоци, него и посредници старооријенталне уметности. Но, на духовном плану били су под јаким утицајем Грка, што показује чак и њихов језик, не само у речнику, него и старосемитски

²⁴ Сиријски стоичар и писац из I или II века по Христу. Од њега потиче једно од првих нејudeјских сведочанстава о Господу Исусу Христу. У писму упућеном из затвора своме сину, који такође има име Серапион, спомиње погубљење једног мудрог јudeјскога цара. Британски музеј поседује једини препис овога писма који потиче из VII века (в. Robert E. Van Voorst, Jesus outside the New Testament, Grand Rapids 2000, 53–57).

дух флексибилности при градњи, и облику реченице, а она често има грчки узор(ак).

Тадашњи сукоби око богочовечанске природе Господа Исуса Христа, који су до V века потресали хришћански Исток, расцепили су јединство Сиријске цркве на два супротстављена тabora. Византијском царству подложни западни Сиријци прихватили су монофизитизам Јакова Барадеја, док су њихова браћа у Персијском царству прихватили несторијанство. Тако су се те две гране Сиријаца, како су се већ тада називали Арамејци, јер њихово старо име (Арамејци) већ раније је код Грка постало ознаком за многобошце, једна од друге удаљиле, а њихов некадашњи јединствени језик развио се у два дијалекта.

На западу је као и у хананском где је вероватно предсемитско становништво у вокалима исказало тежњу у проглашавању вокала „а“ у „о“, паралелно са тим дошло до прелажења старога „о“ у „у“, а „е“ у „и“.

Када су после VII века завладали Арабљани, обе секте су се почеле да користе овај језик, који се већ губио, и да на њему забележе текст Библије. Тако су настала два начина сиријскога изговора, од којој источни, углавном, носи карактер древнијега.

После арапских освајања у VII веку сиријски језик још није нестао; трајао је још шест векова као језик Цркве и књижевности, и његова књижевност је вршила утицај на Арапе уколико су се занимали за (старију) културу Грка.

Још важнија била је мисија сиријскога на истоку. Како је арамејски био говорни језик у земљи Ахеменида, овде се потврдио и имао велики утицај и у време владавине Сасанида, Персијанци тога времена користили су не само свој сопствени језик, него и арамејско писмо, као и многобројне арамејске речи и идеограме.

Један млађи, специфично сиријски тип писма усвојили су затим манихејци за своје, на персијском језику исписане верске списе. Њих су са собом носили до далеких пространстава Азије, до Турана и кинескога Туркменистана, где су чак пронађени неки примерци.

Неколико векова касније овим путевима кренули су и несторијевци; стигли су све до Кине, где налазимо споменик из Si-ngan-fu-a, из 781. године, са укупно 70 речи, у паралелним колонама на кинеском и сиријском, а који приповеда о успесима ових мисионара – да су око 640. године стигли и проповедали у Кини.

Као живи језик, сиријски је очуван у забаченим областима, у планинама Tur Abdin у Месопотамији, на просторима источно и северно од Мосула, у Курдистану, око језера Урмија. Ови дијалекти, међу њима споменути турански, којим су говорили јаковити, много више удаљио код несторијеваца, него што се у Либану овај језик удаљио од свога староарамејског узорка.

Код њих су ларингали већ одавно били ишчезли, а палатали једноставно постали *affrikat*-има.²⁵ Оба старосемитска времена (*tempora*) потпуно су напуштена новоствореним партиципима, за које већ и старосиријски има примере.

Речник ових дијалеката је претрпео јак утицај суседних језика, арапскога, курдскога и турскога.

Већ почетком XVII века несторијевци из данашњег места Fellahi покушали су прилагодити споменути језик сеоског становништва околине Мосула црквеном песништву старих аутора. У XIX веку амерички мисионари улагали су труд да дијалект око језера Urmia, начине не само језиком Цркве, него и делом општег образовања Сиријаци.

Араїски језик

Последњи талас семитских народа извео је Арабљане из пустиње и довео их у пределе Плодног полумесеца, и учинио арапски победником над скоро свим осталим семитским језицима. Арапски, уз етиопски и јужно-семитске, стоји наспрам хананскога и арамејскога, као северносемитски језик. Карактерише га потпуније очување првобитних бројних, у нијансама различитих ларингала и сибиланата, као и верно чување многих старих вокала.

У арапском језику очуван је верно, скоро у потпуности прасемитски систем облика. Овиме је порасла могућност изражавања глаголима. Али се на богато развијене плурале код именица може гледати као непотребне, одн. као на штетну израслину.

У Арабији се могу разликовати две групе дијалеката: јужни и северно-арапски. Овај други се прикључио овој култури, али јој је донео богате плодове. У великој мери је нетачно, доскора раширено мишљење да су бедуини северне Арабије пре појаве Мухамеда оскудевали у култури. На границама пустиње, у додиру са вишом цивилизацијом, бедуини су јој се препуштали.

Још раније је примећено да су у персијско доба, а и у време Римљана, постојале арапске државе са арамејским језиком и писмом. Скоро све цивилизацијске појмове означавали су арамејским изразима, мада се међу њима могу приметити два слоја, старији и млађи. Међутим, истовремено у домаћем језику и писму у северној Арабији већ рано почело се са исписивањем натписа, али не политичких или сакралних, него само графита на којима су ови пастири (најчешће) остављали своја имена својим потомцима.

Њихово писмо није било изведенено из арамејскога, него огранак јужно-арапскога, а ово је било изведенено директно из феничкога. Језик им није

²⁵ Африкат – сложени сугласник, спој преграднога (окулзивнога) и струјнога (фрикативнога) сугласника (нпр. ц од т + с, ѹ од д + ж, или ч од т + ш).

био идентичан са језиком касније литературе, а разликује се углавном у употреби члана „ha“ и „han“, уместо „al“. Овакви натписи пронађени су од Дамаска до El Qela у северном Higaz-у, и то у три типа: сафатенски, лихјански и тамуденски.

Међутим, ове старе типове писма потиснула је једна виша култура и (препорученији) тип арамејскога писма, који је овај свој изглед нашао код Наватејаца. Најстарији натпис са наватејским типом писма потиче из en-Nemara, североисточно од Дамаска, из 328. године по Христу, и укравашава гроб непознатога арапскога цара Mar, alqais ibn Amr-a. Језик му се одликује касније познатим формама, дијалектима.

Сличан тип показују и два млађа натписа, из Zavad-а крај Алепа, из 512. или 513. године, и из Harran-а, јужно од Дамаска, из 568. године. Први натпис пружа, поред арапскога, сиријско и грчко писмо, а последњи само грчки текст. Такође, један предисламски натпис открио је E. Littmann,²⁶ у Umig-Gimal-у. Тако су Арапи свој језик из времена пре Мухамеда (иако ретко, ипак) овековечили за потомство.

Али, у том периоду имали су изузетно богату и веома развијено народно песништво. Но, у њему нису узели учешћа сви, него само из средњега Higaza, целога Negeda и суседних земаља, укључујући просторе Еуфрата, док су Арапи под римском влашћу у Сирији показали се само као примаоци ове поезије.

Сви песници ових земаља, иако су припадали разним племенима, служили су се једним језиком, који је у овом виду постојао само као језик поезије, песама. Прихватавање таквога песничкога језика такође, за једно време, при чему су песници мало, или нимало, или уопште били писмени, потсећа нас на нашу народну прошлост. Овај језик песника одликује се богатством форми, и означава врхунац у лепоти синтактичког изражавања његова развоја. Речник им је изузетно богат, јер се служе свим народним дијалектима.

Међутим, ово богатство тиче се само природе која окружује бедуине, без ширине културе коју они ипак поседују. Ово није особина само бедуина, него и свих народа света. Овај језик поседује средства тананог изражавања човекових осећања и има високу поетску чар. Стога су Арапи језик предисламске Арабије сматрали идеалом.

²⁶ Ludwig Richard Enno Littmann (16. 9. 1875 – 4. 06. 1958) је био познати немачки оријенталиста. Написао је бројне радове, нпр.: *Die Pronomina in Tigré*, Zeitschrift für Assyrologie 12, 1897, 188–230, 291–316; *Das Verbum der Tigre-Sprache*, Zeitschrift für Assyrologie 13, 1898, 133–178; 14, 1–102; *The chronicle of King Theodore of Abyssinia*, (ed.) Debtera Zaneb, 1902, Princeton University Library; *Philosophi abessini*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 18–19; *Scriptores Aetiopici* 1904, 1–2; *Semitic Inscriptions*, New York, The Century Co. (online version at the Internet Archive) 1904; *Modern Arabic tales*, Vol. 1: *Arabic Text*, Leyden-Brill (online version at the Internet Archive) 1905; *Publications of the Princeton expedition to Abyssinia*, 4 vols. Leyden, E. J. Brill 1910–15; *Abessinien*, Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg 1935; (with M. Höfner) *Wörterbuch der Tigré-Sprache*. Tigré-Deutsch-Englisch, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1962.

Поред језика песама, у северној Арабији су постојали и дијалекти племена, о којима скромно сведоче филолози арапскога језика. Један од њих је боље познат, а то је дијалекат Меке, који је у основи Курана, и чини се да га је Мухамед свесно прилагођавао језику песама. У садржини овога верскога дела, који, додуше, не потиче од њега лично, него његове околине, одсликава се изговор који не одговара језику образованих.

Религиозни карактер Курана учинио је да се правопис не мења, него се управо он сматра узором. Када су касније чистом консонантском тексту додани вокали, а и други знаци интерпункције, они су стављани по узору на арапски књижевни језик, и нису се смели мењати, понекад као у јеврејском језику знаци за читање (тзв. *Qəre*) према писаном тексту (*kətiv*).

Преко Курана арапски језик је био веома раширен, као ретко који језик у свету. За муслимане он је и даље једини језик молитве. Из овога разлога је и постао општим језиком литературе, а код покорених народа преовладао је и у области науке. У тој литератури важио је као образац класичног арапског, уствари, то је био језик старих песама, старе поезије, али сада са прилагођеним речником. Додуше, претрпео је утицај говорних дијалеката, мада је и данас је узор образовања.

У свакодневном животу није се могло избећи утицају говорних дијалеката, посебно ако су из њих израстали угледници и учењаци, који су пре тога стекли класично образовање.

И језици покорених народа, посебно персијски, пружили су допринос речнику обичних арапских дијалеката. Нажалост, ове (обичне) дијалекте средњега века слабо познајемо, а још мање остатке (поемских) бедуинских песама овога доба о којима извештава историчар Ibn Haldun,²⁷ као и о песмама шпанскога песника Ibn Guzmman-a (+555 = 1160. године).

О арапском дијалекту који је некада био у употреби у Шпанији, одн. у Гранади, знамо преко Petri Hispani-ja.²⁸

Данашње арапске дијалекте истраживали су немачки оријенталисти XIX века. Тако, можемо разликовати пет главних група, и то: дијалекте арапског полуострва, Месопотамије, Сирије, Египта и северне Африке, при чему се ови последњи посебно издвајају. Овде је редуковано старо богатство вокала, очигледно под утицајем берберских језика, рецимо, консонанти су у мароканском гласовно веома уску спојени. Утицај берберског се може примети у појединим речима; наиме, при образовању именица додаје се префикс *t* (*taladdadit* = ковачки рад, посао, или *tensraniet* = хришћанство), као и кроз опису боја деминутивима: (нпр. „*hteter* = зелен; *hmier* = црвен).

Као посебно јединствен развио се дијалекат на Малти. Пошто су њиме

²⁷ Joseph Marin Adolphe Noël des Vergers, *Abd-ar-Rahman Ibn-Muhammad Ibn-Haldun. Histoire de l'Afrique sous la dynastie des Aghlabites, et de la Sicile sous la domination musulmane*, Paris 1841.

²⁸ Petri Hispani (Petrus Ferrandi Hispanus) (ca. 1215–1277), *Le lingua arabica duo*, Göttingen 1883.

говорили хришћани, вековима је био без утицаја муслиманских дијалеката, мада је прилагођен италијанском језику. Ово је једини дијалект на коме се скоро 200 година књиге штампају (латиницом!).

Такође, и на другим неарапским дијалектима осећа се утицај древних језика са тих простора. У Египту се примећује утицај коптскога на положај речи у упитној реченици, губитак старог елатива, употреба показне и личне заменице као издвојене рече.

С друге стране, дијалекат из околине Дамаска претрпео је утицај турскога као језика нових господара. Лагодно завршавање речи са „gi“ при образовању израза за ознаку занимања уподобило је турском језику све арапске дијалекте.

Јужна Арабија

Још више него северноарабијски дијалекти, међусобно се разликују језици јужне Арабије. Много векова пре Христа, захваљујући чињеници што су били важно транзиционо подручје у комуникацији, одн. трговини са Индијом, народи на овим просторима успели су развити изузетно високу културу. Осим тога, и клима на овим просторима је некада била другачија – блајжа и влажнија. Прихватили су и ханански алфабет, прилагодивши га своме језику. Њихови гласови су готово истоветни североарамејским, само што раздвајају три уместо два редукована сибиланта прасемитског, чак чини се у првобитном облику.

Њихов језик има два дијалекта, сабејски и минејски, који се са зам. 3. лица и у каузативу са,, s“ приближава источносемитском језику. Овај језик је захваљујући честој комуникацији пренет у El-qel-y, у Higaz-y а сусреће се и другде, поред сабејског.

Поред вероватно и трећега, који постоји у Хадрамауту, оба дијалекта познајемо из многобројних и веома дугих натписа, који због свог сакралног карактера, али и облика стварају тешкоће при разумевању. По себи они не показују неки језички развој, и нису исписани на дијалекту народа, него писмом и језиком образованих.

Ова култура се угасила и пре исламских освајања, преко којих је и на овим просторима преовладао језик Северноарабљана. Само у приморју, у Маҳри и Шихри, као и на острву Сокотра, сачуван је првобитни јужноарапски дијалект, као директни потомак старога језика са познатих натписа. Будући изолацованы ови дијалекти су се веома удаљили од свога старосемитског основа – много више него други арапски – као и од арамејских дијалеката.

Средину између дијалекта маҳри хадрамаут-дијалекта из северноарапске групе чини дијалект минхали. У сваком случају, у северноарапским дијалектима тешко се могу доказати трагови утицаја јужноарапскога.

Етиопија

Веома сродан са јужноарапским јесте језик Семита који су из јужне Арабије прешли у Етиопију и помешали се са тамо настањеним старим хамитским становништвом. Не зна се када су тамо прешли, свакако много векова пре Христа, и то у више таласа. Њихов језик познајемо као језик Ge, ez-народа, који се назива и абисинским, а „етиопски“ (језик) је (назив) из хришћанског времена.

Његов најстарији натпис јесте споменик цара Езана у Аксуму, исписан сабејским језиком, али невокализованим староетиопским писмом. Њему следи на сабејском језику исписани натпис Ela-amida.²⁹ Од овога владара зnamо за још један натпис у тридесет шест редова, који већ показује јединственост ge, ez-писма, а које има и модификације вокала кроз одређене писмене знакове, слова.

Како натпис показује, син овога цара је био још многобожац, али његов други натпис, који је открио Dillmann,³⁰ већ сведочи да је примио хришћанство. Име овога цара, који је у Абисинији (тј. Етиопији) прогласио хришћанство државном вером јесте Газана, мада је почетак речи неизвесан.

Из каснијег времена потичу два млађа натписа, код којих у архаизираном облику вокали изостају. Највећи број натписа са ових простора потиче из времена цветнога стадија овога царства, односно од 300–500. године по Христу.

Гласови ge, ez-језика стоје на млађем стадију развоја но арапскога. Не да су као у северноарапском, три сибиланта редукована на два, него је и изговор међу спирантима – и иза денталних спираната напуштен – као и у јеврејском језику.

Језик млађих натписа веома подсећа на време када је на овом језику сачињен превод Библије. Након што је у Етиопији хришћанство победило, настала је богата литература, најчешће преводи са грчкога језика. Библијски језик, у односу на осталу семитску литературу, има слободнију синтаксу и флексибилније грађење реченица, и није неизоставно ослоњен на страни утицај.

Хамитски језици су веома мало утицали на синтаксу ge, ez-језика, али много више на његов речник. Но, дugo развојеним ge, ez-језик није

²⁹ У етиопском предању познат је Ella Allada, или Ella Amida, код кога је дошао апостол Фрументије. Претпоставља се да је он идентичан са историјским етиопским царем Ousana. Ousana је био цар у Аксуму око 320. године. Познат је по својим новчића, који су стигли и до Индије, што указује да је у његово време трговина била веома раширена. Постоји и један натпис из Еритреје, према којем је владао најмање 27 година.

³⁰ Christian Friedrich August Dillmann (25. април 1823 – 7. јул 1894) био је немачки оријенталиста и библиста. Путовао је Оријентом, и као зналац старих и оријенталних језика објавио је више радова, нпр. *Grammatik der äthiopischen Sprache*, 1857 (ed. Carl Bezold 1899), затим, новооткривену Књигу јубилеја, 1859; *Lexicon linguæ aethiopicæ* 1865; *Chrestomathia aethiopica*; *Octateuchus Aethiopicus* 1853–1855; *Die Propheten des Alten Bundes nach ihrer politischen Wirksamkeit*, 1868; *Commentar zum Hiob*, 1869.

могао да живи. За време немира у XII веку, када се распало старо Аксумско царство, Ge, ez- народ је изгубио свој политички значај.

Соломоновска династија из Šoa на северу Етиопије, која је после 1270. године приграбила власт, владала је на власти све до 1855. године, и припадала је народу Amhara, а говорила је другим језиком, мада сличним језику ge, ez.

Упркос томе, са овом династијом почeo је богати период етиопске литературе, који чак ни данас не показује напоре за оригиналношћу, него се ослања на дела хришћанско-арапске литературе. Преко арапског језик утицај на мртви језик био је већи него што је то раније било са утицајем грчкога на живи језик, а млађи народни дијалекти потискивали су стари језик, док се ортографија губила.

Из ge, ez-језика у централном делу земље, близу старога града Аксума, развио се нови језик, који је према покрајини Tigre називан са амхарским завршетком Tigrina. Њим ће се говорити на северноетиопској висоравни, са обе стране реке Marev, јужно до Takkaze, и са друге стране, у покрајини Walqait. Овај језик је био под јаким утицајем амхарскога.

Старински карактер очувао је дијалект којим се говорило даље северно у италијанској колонији Еритреји, до Kasala на западу, и од Suakina до Massai и Arkiko на југу, као и на острвима Dalhak. Он носи име покрајине Tigre.

По свему судећи, он не потиче од ge, ez језика, него од једнога дијалекта, њему сроднога. То што се задржао од старије, објашњава се чињеницом што су њиме говорили мухамеданци, који су на њега били присилjeni због општења с хришћанима који су говорили амхарским језиком.

При томе, ови муслимани су задржали неке обичаје својих предака, хришћана! Они и нису Семити, него чисти Хамити, те је њихов језик под утицајем хамитског. Ипак су у речнику преузели много арапских израза од својих верских једномишљеника, муслимана, што су и они сами.

Припадници племена Mensa, који живе источно од Bogosa, на брдима десно од ушћа реке Anseba, остали су делом хришћани, и њихов језик је у неким деловима још архаичнији него језик становника у приморју.

На просторима јужно и југоисточно од језера Tana, на југу Етиопије Семити су били одраније и много јаче под утицајем Хамита. Са народом ge, ez, сродни народ Amhara приморао је Хамите на свој језик, који су га затим преобликовали. Јзговор није сличан старосемитском због поједностављења сибиланата и ларингала, а и услед промене ликвида, палатала и дентала.

Утицај хамитскога се најјаче показује у фразеологији – посебно честе су фразе у језицима Tigrina и Tigre-глагола „baličala“ (казати углачано, тј. јасно) – као и у градњи реченице, при чему су померена сва граматичка правила прасемитскога језика.

Пола речник је позајмљено од Хамита, а други део, у основи семитски, те се изговором удаљио од семитскога. Иако преко владавине тзв.

соломоновске династије од 1270. постао државним језиком, на амхарском је и даље није стварана литература, где је и даље владао ge, ez- језик. Неколико ратних песама из XV и XVI века најстарији су његови споменици.

У политичкој литератури, хроникама, и у неколико дела о устројству двора осећа се снажан утицај амхарског језика, тако да су Етиопљани језик хроника (дневника) (*lesana tarik*) сматрали једном посебном подврстом. Чисто амхарска књижевност постоји од XVII века, и њени ретки споменици делом су под утицајем европских мисионара.

Веома другачији дијалект од амхарског јесте *gurague*-дијалект, којим се говори јужно од Šoa, и то у Harar-у, познатом трговачком граду. Језик Хара-па је данас постао неразуљив онима који говоре амхарским језиком, пошто је био под утицајем Хамита, а у Харару је владао ислам, и на њега је утицао арапски као један од семитских језика.

Омотски језици

Овим именом назива се група од око 30 језика којима говоре народи источне Африке и, готово искључиво, становништво југозападне Етиопије, и даље ка југу. Већина филолога стarih језика сматра омотски за самостални централни стуб афроазијске породице језика. Назив је добила по реци Омо која пртиче кроз ову област.

Истраживање ових језика почело је у XIX веку, са колонијализмом ових простора, али и са радозналим европским истраживачима. Тако је Arnauld d, Abbadie установио 1868. године сродност два *Gonga*-језика, а 1888, истражујући *Kaffa*-језик, Leo Simon Reinisch, урадио је прву лингвистичку студију омотскога језика. У првој половини XX века истраживања ових језика вршили су два италијанска научника, Martino Mario Moreno и Carlo Conti Rossini.

Закључак

У овом раду семитски језик је представљен кратко, кроз свој историјски развој и сродност са другим језицима, нпр. хамитским. Иако је реч о дубокој прошлости ове гране језика, ипак примећујемо да је у праисторији постојала сличност хамитскога са семитским, а семитскога са индоевропским језиком, тако да филозози древних језика немају ништа против представа писца Књиге постања (Пост 10), о синовима Нојевим, Симу, Хаму и Јафету, и народа који су од њих потекли, као и језика који су се затим створили, семитски, хамитски (афрички народи) и индоевропски!

Како је овде реч о семитском језику и његовој историји, величина и важност Семита у њиховој прошлости условили су да у овом прилогу њихова историја буде представљена тек кроз најважније примере, најкарактеристичније сачуване споменике и језичке форме које се при-

међују, а које истраживачи древних језика наглашавају. У раду су приказани најважнији простори (старога) Оријента, на којима је преовладала ова група народа, почевши од Блискога Истока, древне Месопотамије, Египта, па све до Мауританије, такође и крајњег југа Арабијског полуострва, где се на просторима данашњега Јемена још у древно доба образовала висока цивилизација, још увек недовољно позната. Споменута је и Абисинија (Етиопија), древност културе бројних народа на њеним просторима, везе ових народа са афичким, као и арабијским и нубијским народима.

Додатак

Синак Семитских језика и њихових дијалеката

источносемитски (акадски, вавилонски и евлајтски), западносемитски, централносемитски, северозападносемитски (ханански, јеврејски [библијски јеврејски, касни библијско-јеврејски, кумрански јеврејски, самарјански јеврејски, равински јеврејски, новојеврејски], фенички пунски, моавски, амонски, едомски, угаратски, арамејски (стараарамејски, царски арамејски, средњаарамејски, касноарамејски, новомандејски, новосиријски, Turoyo, новозападноарамејски, северноарапски (раноарапски, арапски, класични арапски, новоарапски дијалекти, малтежански), старојужносемитски (сабејски, минејски, катабански, хадрамаутски), новојужноарапски (Soqotri, Mehri, Harsusi, Dschibbali, Hoboyot), етиосемитски (северноетиосемитски: Ge, ez, Tigrinya, Tigré, Dahlik), јужноетиосемитски: трансверзални етиосемитски (амхарски, Argobba, Harari, Silt'e, Zay, Wolane), спољни етиосемитски (Chaha, Ezha, Gafat†, Soddo, Muher, Inor, Goggot, Mäsqän, Gumer, Gyeto, Indägän, Inär).

Арамејски језик и његови дијалекти

Стараарамејски

рани стараарамејски (од око 700. пре Христа) (Sfire-Stelen, и др.), касни стараарамејски (око VII-VI века пре Христа) (Hermopolis-Papyri), царскоаарамејски, ахеменидски царскоарамејски (око V до III века пре Христа) (папируси из Елефантине), библијски арамејски (највећим делом), наватејски, палмирски, дијалекти галилејскога, и вавилонски таргуми

Старији арамејски

староисточноарамејски, старосирски, источномесопотамски (натписи из Хатре), старозападноарамејски, дијалекти из времена Господа Исуса Христа (галилејски, самарјански, јудејски, и др.)

Средњеарамејски

источноарамејски, мандејски, (класични) сиријски, јудејски вавилонски

Задагно-арамејски

јудејско-палестински, самарјански, хришћанско-палестински, новоарамејски

Новоарамејски

новомандејски, новоисточносиријски (Swadaya), асирски новоарамејски, халдејски новоарамејски, новозападно-сиријски (Turoyo), централно-арамејски

Новозадагно-Арамејски (нӣр. језик Ma, alula)

Summary. In this study, the author presents Semitic languages briefly, indicating their historical development and affinity with other languages, i. e. the Hamitic ones. Although one has to deal here with a deep past of this language branch, we notice nevertheless that there used to be an affinity of the Hamitic with the Semitic languages in their prehistory, as well as of the Semitic languages with the Indo-European ones. Hence the philologists of the ancient languages have nothing against concepts in the so-called Table of nations in Genesis (Ch. 10) with a genealogy of Noah's sons, Sem, Ham and Japhet, and of the peoples who generated from them, as well as the languages they formed, those of Semitic, Hamitic (African peoples) and Indo-European origin.

For the reason that the author deals here primarily with Semitic languages and their history, the glory and importance of the Semites in their history stipulated it that their history be presented here through the most important examples, the most characteristic preserved monuments and language forms that are still perceived, and which research workers of ancient languages observe.

The present study exposes the most significant regions of the (Old) Orient where this group of peoples mainly inhabited, starting with the Middle East, ancient Mesopotamia, Egypt and going to Mauritania and the far south of the Arabic Peninsula, where in the territory of today's Yemen already in the ancient times a high civilization flourished, otherwise still insufficiently known. Also, Abyssinia (Ethiopia), the antiquity of culture of various peoples in these regions, their links with the African as well as with Arabic and Nubian peoples, were sufficiently elaborated.

Литература

Avdijev V. J., Istorija Starog istoka, Beograd 1952.

W. F. Albright, The Amarna Letters from Palestine, CAH II, 1966.

Ancient Near East in Pictures (ANEPI), ed. by James Pritchard, Princeton – New Jersey 1954. Albright W. F., Archäologie in Palestina, BA 25, 1962.

Albright W. F., The Biblical Period from Abraham to Ezra, Harper Torchbooks, New York 1963.

Albright W. F., The Israelite Conquest of Canaan in the Light of Archaeology, BASOR 74, 1939, 11–23.

- Alt A., Die Landnahme der Israeliten in Palästina, Leipzig 1925.
- Ancient Near Eastern Text (ANET), ed. James B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1950.
- Aharoni Y., The Land of the Bible, Göttingen/ Grand Rapids 1966.
- Aharoni Y., The Archaeology of the Land of Israel, Westminster Press/SCM Press, Philadelphia/London 1982.
- Aharoni Y. - Avi-Yonah M., The Macmillan Bible Atlas.: Macmillan/Collier Macmillan, New York/London 1977.
- August Christian Friedrich, Grammatik der äthiopischen Sprache, 1857; Lexicon linguæ aethiopicæ 1865; Chrestomathia aethiopica; Octateuchus Aethiopicus 1853–1855; Die Propheten des alten Bundes nach ihrer politischen Wirksamkeit, 1868; Commentar zum Hiob, 1869.
- Bauer H. – Leander P., Historische Grammatik der Hebräischen Sprache des Alten Testaments, Halle 1922.
- Bauer H., Der Ursprung des Alphabets. Mit 16 Abbildungen auf 13 Tafeln, Leipzig 1937.
- Benzinger I., Hebräische Archäologie, Leipzig 1927.
- Klaus Beyer, Die aramäischen Inschriften aus Assur, Hatra und dem übrigen Ostmesopotamien, Göttingen 1998.
- Bopp Franz, Über die Sprache und Weisheit der Indier, 1808; Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache, Frankfurt am Main 1816.
- C. Brockelmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, Berlin 1908.
- Brockelmann Carl, Hebräische Syntax, Neukirchen 1956.
- Burkhart Kienast, Historische semitische Sprachwissenschaft, hgg. O. Harrassowitz, Wiesbaden 2001.
- Robert E. Van Voorst, Jesus outside the New Testament, Grand Rapids 2000.
- Wellhausen J., Das Evangelium Marci, Berlin 1903.
- Galling Kurt, Textbuch zur Geschichte Israels, Tübingen 1968².
- Гелб И., Опыт изучение письма, Москва 1982,
- Gildemeister J., Plautus, Tom II, Fasc. V, Leipzig 1884.
- Душан Глумач, Граматика Старо-јеврејског језика, Београд 1937–1939.
- Rainer Degen, Altaramäische Grammatik der Inschriften des 10.- 8. Jh. v. Chr., Wiesbaden 1969.
- Delitsch Franz, Jeschurana, Leipzig 1838/4.
- Delitz Fr., Studien über indogermanisch-semitische Wurzelverwandtschaft, Leipzig 1884.
- Donner H. - Röllig W., Kananäische und aramäische Inschriften (KAI), I-III, Wiesbaden 1966–1969².
- Jepsen A. - Schnuck K. D., Von Sinuhe bis Nebukadnezar. Dokumente aus der Umwelt des Alten Testaments, Berlin 1988.
- Littmann Ludwig Richard Enno, Die Pronomina in Tigré, Zeitschrift für Assyriologie 12, 1897, 188–230, 291–316; Das Verbum der Tigre-Sprache, Zeitschrift für Assyriologie 13, 1898, 133–178; 14, 1–102; The chronicle of King Theodore of Abyssinia, (ed.) Debtera Zaneb, 1902, Princeton University Library; Philosophi abessini, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 18–19; Scriptores Aetiopici, 1904, 1–2; Semitic Inscriptions, New York, The Century Co. (online version at the Internet Archive) 1904; Modern Arabic tales, Vol. 1: Arabic Text, Leyden-Brill (online version at the Internet Archive) 1905; Publications of the Princeton expedition to Abyssinia, 4 vols. Leyden, E. J. Brill 1910–15; Abessinien, Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg 1935; Wörterbuch der Tigré-Sprache. Tigré-Deutsch-Englisch, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1962.
- Милин Драган, Старозаветна историја, Издавачки фонд Архиепископије београдско-карловачке, Београд 2005.
- Moscati Sabatino, Geschichte und Kultur der semitischen Völker, Köln 1961.

- Moscati Sabatino (hgg.), An introduction to the comparative grammar of the Semitic languages, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1969².
- Nedomački Dr Vidosava, Arheologija Bliskog istoka, Naučna knjiga, Beograd 1981.
- Neef Heinz-Dieter, Arbeitsbuch Biblisch-Aramäisch. Materialien, Beispiele und Übungen zum Biblisch-Aramäisch, Tübingen 2006.
- Noël des Vergers, Joseph Marin Adolphe, Abd-ar-Rahman Ibn-Muhammad Ibn-Haldun. Histoire de l'Afrique sous la dynastie des Aghlabites, et de la Sicile sous la domination musulmane, Paris 1841.
- Noth M., Die Welt des Alten Orients, Berlin 1953.
- Prætorius Franz, Über die hamitischen Sprachen Ostafrikas II, Leizig 1908.
- Pritchard J. B., Die Archäologie und das Alte Testament, Rheinische Verlags-Anstalt, Wiesbaden.
- Röllig W., Über die Anfänge unseres Alphabet, Altertum 31, 1985.
- Segert Stanislav, Altaramäische Grammatik, Leipzig 1990⁴.
- Stari Istok (група аутора, ред. Djakov V. N. - Kovaliov. S. I.), Москва 1956; Београд 1967.
- Friedrich J., Geschichte der Schrift, Heidelberg 1971.
- Fück Johann, **Handbuch der Orientalistik**, Bd. 3, Abschnitt 1. Semitistik, Geschichte der semitischen Sprachwissenschaft, Brill, Leiden-Köln 1953.
- Hispani Petri, Le lingua arabica duo, Göttingen 1883.